

*XVIII-XIX ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ*

XVIII-XIX դարերում Հյուսիսային Ամերիկայում (1763-1783թթ.) և Ֆրանսիայում (1789-1794թթ.) տեղի ունեցող հեղափոխությունները, «ժողովուրդների զարունը»,¹ Ռուսաստանի՝ Օսմանյան կայսրության² և Պարսկաստանի³ դեմ մղած հաղթական պատերազմները թարմացրին հայ ազգային-քաղաքական միտքը: Այդ հանգամանքում պակաս դեր չունեցան քաղաքական ազգայնականության դրսևորումներն Արևելյան Եվրոպայում և Բալկաններում (սերբեր, հույներ, լեհեր): Հայ մանուկներին ուղղված «համառօտ ոտանաւորում» մադրասաբնակ քահանա Թադեոս Սոգինյանը գրում է.

*«Հայեցարուք՝ զխումբ ազգացն, անգլիական.
որք ի բնէ՝ ձկնորսք էին, և ապաբան.
Զարթեան ի քնոյ՝ տեսին զինքեանս թէ որպէս կան
և զքաղցրութիւն՝ ազատութեան, մտօք ծանեան:
Ուստի ջանիւ՝ իմաստութեան, հետնեցան.
և զծուլութիւն՝ յինքեանց թողին, միանգամայն:
Զերկիւղ մահու՝ ի բաց թողլով, արիացան.
մինչև գտին՝ զփափակ սրտից, զոր տենչացան:
Այսօր փայլին՝ ի մէջ ազգաց, իբր կարկեհան.
Իմաստութեամբ՝ և զօրութեամբ, յոյժ ճոխացան:
Զսպանիայն ի միտ առէք՝ զմեր ազգական.
որպէս եմք մեր նոքա քան զմեզ առաւելան:
Ի ծուլական ախտից նոքայ որպէս կորեան.
դարձեալ ջանիւք արիութեամբ ևս զօրացան»:⁴*

Ամեն դեպքում հայերի կոլեկտիվ պատմական հիշողության արդիակա-նացման սկզբունքային կարգավորիչները նաև հայ ժողովրդի ազատասիրական ներքին և քաղաքական ինքնիշխանությունը, հայոց թագավորությունը վերականգնելու ժամանակակից ձգտումներն էին: Դրանք մարմնավորվեցին քաղաքական խորհրդանիշներում՝ զինանշան, ազգային թեմաներով պատկերներ և այլն:

Լինելով հայ ազգային-ազատագրական պայքարը մոտիվացնող լավագույն միջոցներից՝ քաղաքական խորհրդանիշները թեթևացրին այդ գործով զբաղվող Մխիթարյան միաբանության հայրերի և վարդի ու սոխակի այլաբանությամբ իրենց ասելիքը հասարակությանը տեղ հասցնող նոր ժամանակի տաղասացների

¹ 1848-1849թթ. հեղափոխական գործընթացները Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Բուսայիայում և Ավստրիայում:

² 1768-1774թթ., 1787-1791թթ., 1806-1812թթ., 1828-1829թթ., 1877-1878թթ.:

³ 1796թ., 1804-1813թթ., 1826-1828թթ.:

⁴ Սօգինեանց Թ., Տեորակ որ կոչի որք Հայաստանեաց, Մադրաս, 1791, էջ 13:

բեռը: Խորհրդանիշներով ավելի դյուրին էին մարդկանց զգացմունքների վրա ազդելը, Արևելյան հարցով «զբաղվող» (Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Անգլիա, Ավստրիա) և «մեկենաս» պետությունների (Օսմանյան կայսրություն, Պարսկաստան) ղեկավարներին քաղաքական ուղերձներ փոխանցելը:

Հայ ազգային-քաղաքական խորհրդանիշը, որը հային ստիպելու էր հայրենիքում կարոտել իր հայրենիքը, պետք է՝

- համապատասխաներ հայրենիքի և պետության վերաբերյալ հայ ժողովրդի ավանդական պատկերացումներին,
- արտացոլեր սովորության իրավունքի համակարգը,
- համահունչ լիներ ժամանակի ոգուն,
- ունենար հոգեբանական ազդեցության բարձր գործակից,
- պարունակեր առարկայական հիշողություն,
- ունենար տեսողական գրավչություն,
- ապագայի նկատմամբ հավատ ներշնչեր,
- ընդգծեր ազգային անարատությունը:

Նոր ժամանակի ազգային-քաղաքական խորհրդանիշներից ամենանշանավորը «Մայր Հայաստան» պատկերն է՝ մի քանի տարբերակով (նկ. 1-5): Հայ հասարակության գիտակցության վրա վիթխարի նշանակություն ունեցած նկարը XX-XXI դարերում (գորգի, արձանի, հեռախոսների (սմարթֆոն) կողագարդի տեսքով) շարունակում է պահպանել տեղեկատվական-հաղորդակցական, քաղաքականության հանրայնացման, քաղաքական նույնականացման⁵ և խաղարկային գործառույթները:

Պատկերաշարը ցույց է տալիս, թե ժամանակի ընթացքում ի՞նչ փոխակերպումների են ենթարկվել հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը, հայոց պետության վերականգնման ռազմավարությունը: Պատկերաշարի պահպանված ձևերից երեքը գեղարվեստական ուրույն լուծումներով ուշագրավ նմանություն ունեն ֆրանսիացի նկարիչ Էժեն Դելակրուայի հունական ազատամարտի (1821-1830թթ.) խորհրդանիշ համարվող «Հունաստանը Միսսոլոնգիի ավերակների վրա» նկարին (1826թ., նկ. 2,4) և ԱՄՆ-ի խորհրդանիշներից մեկի՝ ֆրանսիացի քանդակագործ Ֆրեդերիկ Օգյուստ Բարտոլդիի «Ազատության արձանին» (1865-1876թթ., նկ. 5): Արվեստաբանական մեկնությունները թողնելով մասնագետներին՝ նշենք միայն, որ այդ բոլոր ստեղծագործությունների մտահղացքի ակունքը ռոմանտիկական պատմափիլիսոփայությունն է:

«Մայր Հայաստան» պատկերաշարի նախնական տարբերակը «Աշխարհ Հայոց» անվանմամբ պահպանվել է մադրասաբնակ քահանա Թ. Սոգինյանցի «Տեսրակ որ կոչի ողբ Հայաստանեաց» գրքույկում (նկ.1): Դրախտ-տեսարանում ազգային տարագրվ հայուհին խորհրդանշում է ծաղկուն և շեն Հայոց աշխարհը, որտեղ իրենց լավ են զգում նույնիսկ վայրի ու ընտանի կենդանիները:

⁵ *Роговцов Д. Роль и место символов в политике. Политычная сфера. Минск-Вильня. 2003. № 2. С.37.*

Նկ. 1

*«Չի այգիներ՝ մեծն Հայաստան՝
 զարդարեցեալ.
 որ ոչ ուրեք՝ աշխարհէր նմայ, նմանեցեալ:
 Ճոխ իշխանաւ՝ և տէրութեամբ
 ցանկապատեալ.
 և բարձարերձ՝ գեղեցկաշէնք զտունս
 հիմնեցեալ:
 Բազմագետովք՝ և աղբերօք, առատ լըցեալ.
 արգասալիք՝ և ծառայխիտ, ուռճացուցեալ»⁶*

Պատկերաշարի երկրորդ տարբերակը դրոշմված է բանասեր, աշխարհագրագետ Ղուկաս Ինճիճյանի «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» աշխատության առաջին հրատարակության տիտղոսաթերթին (նկ.2):⁷ Նկարում արտասովոր կինը՝ Աստվածամոր կերպարով, աջ ձեռքով մատնացույց է անում դիտողին, թե ինչ վայրագություններ է գործել

թշնամին հայոց աշխարհում՝ ավերելով հայրենի պալատներն ու տաճարները: Չնայած դրան՝ կանգուն են հայոց հնագույն քաղաքներից մեկի՝ Բագրատունիների մայրաքաղաք Անիի մուտքի դուռն ու պարսպի մի հատվածը: Երևում են հայոց պետության խորհրդանիշները՝ զինանշանը (հպարտ կեցվածքով, թոնչքի պատրաստ արծիվ) և դրոշը: Նկարում խոտերով պատված քարակույտերը, կիսականգուն շինություններն ունեն Հայաստանի վերստին շենանալու հնարավորության խորհուրդը: Այս պատկերը, ըստ էության, Մեծ Հայքի պատմաաշխարհագրական մանրամասն բնութագիրը տվող Ղ.Ինճիճյանի եզրակացությունն է՝ դրա գեղագիտականի և պատմափիլիսոփայականի համադրությամբ:

Նկ. 2

«Մայր Հայաստան»-ի վենետիկյան հրատարակության երկրորդ տեսարանը՝ «Սուրբ Ղազարի այգուց» վերտառությամբ, զարդարում է հանճարեղ հայկաբան Ղևոնդ Ալիշանի «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» երկի սկզբնամասը (նկարիչ՝ Դ.Բելեֆ) (նկ.3):⁸ Տեսարանում Հին (նախաքրիստոնական) և Նոր (քրիստոնեական) Հայաստանները փարվում են իրար: Վիմագրողը, միջին վարպետությամբ Արարատը, Նոյյան տապանը, Տիրոջը, եկեղեցի, խաչ պատկերելով՝ անդրադարձել է Հայաստանում Աստծո արարչագոր-

⁶ Սօգինեանց Թ., նշվ. աշխ., էջ 8:

⁷ Ինճիճեան Ղ., Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822:

⁸ Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 7:

ծությանը և վրձնել հային՝ քաղաքակրթությունների հոսքում քրիստոնեական բարոյականության դրոշակակրին: Աստվածամայր Մարիամի տեսքով կնոջ ականջին քնարերգուն լուսնի և ծիածանի ներկայությամբ երևի շնչում է հայոց երկրի կորսված փառքի մասին: Տեսարանի քնարերգուն ինքը՝ երիտասարդ Ղ. Ալիշանն է, որի «Ոգի Հայաստանեայց» բանաստեղծության համապատասխան տողերը բյուրեղացնում են դիտողի տպավորությունները.

*«Նրստի լրոհիկ Հայաստանեայց վեհ Ոգին
Ձեռն ի ծնօտի, յեց արմրկամբն ի տապան՝
Թաւալ ի գոգս իւր ունելով հին մատեան,
Թագն ի վարսից ի ծայր շարժի վայրապար.
Վայրընկեցիկ կայ գաւազանն առ սընար.
Չորք առ ոտիւքն արծուներշան դընին դրօշք
Վարագակնիքք եւ առիծունք ու ապարօշք»:⁹*

Հաջորդը (նկ. 4) տպագրիչ, հրապարակախոս Ճանիկ Արամյանի գեղարվեստական մշակումն է, որ կոչվում է «Ոգի Հայաստանի»: Նկարը նրա հեղինակած «Դասարան Հայկազն մանկանց» դասագրքի հետևյալ հատվածից առաջ է. «Ֆռակուլ¹⁰ եւ այլ իշխանաց մատնութիւնը վերջ տուաւ Հայաստանի ազատութեան եւ Դաւթ յետոյ չերեցաւ Օրինաւոր իշխանութիւն եւ ո՛չ մէկ սահմանի մէջ: Իսկ Հայաստանի Ոգին ողջ մնաց. հսկէ նա Հայկազեան, Արշակունեան, Բագրատունեան եւ Ռուբինեան աւերակաց վրայ, արտասուալից, բայց լուսասփիւռ աչօք»:¹¹

Նկ. 3

Նկ. 4

Այս նկարի կենտրոնական մասում պատմուճանն ուսերին գցած, գլուխն աջ ձեռքին հենած, երկար վարսերով կին է՝ քարակույտին նստած: Խորապատկերում տեսնում ենք Մեծ և Փոքր Մասիսները: Կնոջ կողքին ընկած են հայոց պետության խորհրդանիշները՝ թագ և դրոշակ, զենքեր: Չորացած բուսականությունը, պալատների, տաճարների և բնակելի համալիրների ավերակները դիտողին համակում են տխրությամբ:¹²

Հեղինակի սոցիոլոգիական հայեցակետը սրանով չի ավարտվում:

⁹ Նուազը Հ. Ղեւոնդեայ Մ. Ալիշանեան Մխիթարեան վարդապետի, Գ, Վենետիկ, 1867, էջ 167:

¹⁰ 1724թ. Երցիվանակի մելիք Ֆրանգյուլի դավաճանության պատճառով սպանվում են Դավիթ բեկի գորական Թորոս բեկն ու հայոց գորքի մեծ մասը:

¹¹ Արամեան Ճ., Դասարան Հայկազն մանկանց, Փարիզ, 1860, էջ 94:

¹² Հմմտ. Տեղագրութիւն Անի քաղաքին որ է Բագրատունեաց թագաւորութեան մայրաքաղաքը: Խմբագրեաց Յովհաննէս Տէր-Աբրահամեան, ի Թէոդոսիա, 1863, էջ 60: Կովաչ Բ., Հայոց մայրաքաղաք Անին՝ որպէս հիշողության վայր ('Lieu de memoire'), Պատմություն և հասարակագիտություն: Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), №1, Եր., 2015, էջ 106:

1860թ. մայիսի 24-ին Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի կողմից ընդունված «Ազգային Սահմանադրությունն» ի նկատի ունենալով՝ նա դասագրքի 95-րդ էջին տեղադրում է Միջերկրական ծովից Կասպից ծով ձգվող Հայաստանի քարտեզը: 96-րդ էջին կրկին «Ոգի Հայաստանեայց»-ն է: Նոր պատկերը ներկայացնում է հեզասահ, գեղանի, ոտաբոբիկ առաջ քայլող մի օրիորդի՝ հայկական Մարիաննային:¹³ Հայոց դաշտերն արդեն հերկված են, շինությունները՝ կանգուն, շուրջբոլորը՝ բարեկարգ: Նկարն աչքի է ընկնում թեթևությամբ և անուշահոտ լավատեսությամբ: Ճ.Արամյանի ստեղծած պատկերների շարքը՝ քարակույտին նստած արտասովալից կին-Հայաստանի քարտեզ-նուրբ պչրանքով հայուհի, խորհրդանշում է Հայաստանի վերածնունդը:

«Մայր Հայաստան» պատկերաշարի մեր ուսումնասիրած վերջին տարբերակը զետեղված է «Օրացոյց Հայկազանց»-ում (նկարիչ՝ Մանուկեան) (նկ.5):¹⁴ «Կոյս»-ի ձախ ձեռքում խաչազուլի ձողով սպիտակափառ հաղթագիր է՝ սեր և Աստված, իսկ աջ ձեռքից շանթեր են ցայտում (խորհրդանշում է Նոր Հայաստանը): Պատմուճանն ուսերին գցած կնոջ դեմքին ժպիտ չկա (ոգևորությունը մեծ է, բայց քաղաքական իրական հանգամանքները թերահավատություն են դրոշմել «Հայաստան»-ի դեմքին): Ոտքերի մոտ նկատելի են մարդկային գանգ և ոսկորներ (խորհրդանշում է մահին և ավերին զոհ գնացած նախնիների աճյունները): Չնայած դրան՝ հայկական դիմագծերով գեղեցկուհին կանգնած է, գլուխը շողարձակում է (խորհրդանշում է խույր):

«Ոգի Հայաստանի» նկարը Հայաստանում առաջին անգամ զանգվածաբար ցուցադրվել է 1865թ. մայիսի 23-ին՝ նույն օրը և՛ Ալեքսանդրապոլում՝ Հ.Կարինյանցի «Շուշանիկ» պատմական ողբերգության բեմադրության ժամանակ, և՛ Վարազա վանքում՝ «Ազգային Սահմանադրության» տարեդարձի կապակցությամբ:¹⁵ Քաղաքական հույզերով կազմակերպված միջոցառումների նպատակը հասարակության մեջ խղճահարություն, արժանապատվություն, ավստասանք, ցավ, պատվախնդրություն, սեփական երկրին տեր կանգնելու ցանկություն առաջ բերելն էր:

¹³ Ֆրանսիայի առաջին հանրապետության (1792-1804թթ.) խորհրդանիշ:

¹⁴ Օրացոյց Հայկազանց եւ գուշակութիւնք օրոց 1872 նահանջ թուականին Քրիստոսի եւ Ազգիս Հայոց ՌՅԻԱ-1321, Կ. Պոլիս:

¹⁵ Քոչարեանց Մ., Հայկական թատրոն Ալեքսանդրապոլում, «Հայկական աշխարհի կրունկ», Թիֆլիս, 1865, №5 մարտ եւ №6 ապրիլ, էջ 183: «Արծուիկ Տարօնոյ», ի Տարօն, Մր Կարապետ, 1865, թիւ 46, էջ 86:

XVIII-XIX դարերում պատմաաշխարհագրական խորհրդանիշները՝ Հայաստան, Արաքս, Արարատ, «մայր» էութենական բառով ներկայացնելիս հայ հոգևորականները, բանաստեղծներն ու հրապարակախոսները սերմանում էին հայրենապաշտություն՝ վերահաստատելով այն տիպական ճշմարտությունը, որ հին աշխարհի, համաշխարհային պատմական Ոգու¹⁶ մի մաս Հայկական լեռնաշխարհում երկրի, մայր հողի պաշտամունքը հնագույն արմատներ է ունեցել և ունի: Մոր կերպարի այլաբանությունը խորհրդանշում էր ինքնագոհություն, մարդասիրություն, արդիականացում, հնագանդություն, կուսականություն, արյունակցական կապեր (տոհմ, ազգ) և միասնականություն: Մայրական ոգով դաստիարակված քաղաքացիները, ըստ ազգային-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների, ի վերջո հոչակելու էին Հայաստանի քաղաքական անկախությունը:

Այսպիսով, Մադրասում, Վենետիկում, Փարիզում և Կ.Պոլսում «Մայր Հայաստան» նկարի ստեղծումը, կատարելագործումը և կիրառումը քաղաքական տեխնոլոգիաներ էին: Աստվածաշնչյան կնոջ «ազատ ոգի» տեսակը¹⁷ խորհրդանշում էր հայոց հայրենիքն ու ազգային-ազատագրական պայքարը: Նկարները հայերի ժամանակակից ազգ լինելու հզոր փաստարկ են և վկայում են ազգային ինքնագիտակցության բարձր մակարդակը:

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИМВОЛИКИ XVIII-XIX ВЕКОВ

___ Резюме ___

___ Г. Айвазян ___

В эпоху Нового времени, начиная со второй половины XVII в., важной политической задачей национальных сил было объединение народа с целью освобождения Армении от господства Ирана и Османской империи. В этом деле большую роль предоставлялась национально-политическим символам.

На формирование самоидентичности нации колоссальное значение имела серия картин «Мать Армении»-армянка сидит на обломках Армении. Фигура-аллегория никого не оставляет безучастным. Серия картин показывает как в течение времени преобразовались идеология армянской освободительной борьбы и доктрина восстановления армянского государства.

Хорошо продуманные картины являются результатом романтической историсофии. Она обобщает в себе опыт научных знаний национально-политических деятелей о мировых исторических процессах.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Այվազյան Գևորգ Մամվելի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, E-mail: ayg.84@mail.ru

¹⁶ Ոսկանյան Ա., Չարենցի ժամանակը, Եր., 2017:

¹⁷ Շարուրյան Հ., Աստվածաշնչյան կանանց կերպարները համաշխարհային գրականության մեջ, «Վէմ», Եր., 2016, թիվ 4 (56), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 106: